

بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران درباره آیه «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»

علی غفارزاده*

حمزه علی بهرامی**

چکیده

آیه ۲۴ انفال مشهور به «آیه حیلولة» یکی از بلیغ‌ترین و جامع‌ترین آیات متشابه قرآن است که مشتمل بر معارف عقلی، اعتقادی، اخلاقی و تربیتی و محل معرکه آراء مفسران و اندیشوران قرآنی است. این آیه از سه بخش تشکیل شده که بخش میانی آن؛ یعنی «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»، مشتمل بر ابهام‌هایی است که مورد توجه مفسران فریقین قرار گرفته و باعث اختلاف‌های شدید میان آنان شده است. در این مقاله، دو دیدگاه کلی: برداشت جبرگرایانه و غیر جبرگرایانه گزارش شده و با نقد و رد دیدگاه جبرگرایانه به تقویت دیدگاه دیگر پرداخته شده است؛ آنگاه دیدگاه‌های غیر جبرگرایانه مانند «حیلولة قهر»، «حیلولة مهر»، «حیلولة به‌معنای سلطه و حاکمیت و قدرت الهی»، «حیلولة به‌معنای نهایت قرب الهی به انسان» تبیین و نقد شده است. نگارندگان با بررسی مفهوم واژه «حول» از نگاه اهل لغت و ادب بر حسب تطور تاریخی، مبنای روشنی را اتخاذ نموده و با ضمیمه کردن دلایل، قرائن و شواهد، دیدگاه مختار خود را تحت عنوان «حیلولة مهر و قهر» ارائه کرده‌اند.

واژگان کلیدی

آیه ۲۴ انفال، آیه حیلولة، حول، قرب، جبر و اختیار.

a.ghafarzade@gmail.com

bahrami1918@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۶/۱۲

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه اصفهان.

** استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه اصفهان.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۲۴

طرح مسئله

براساس گفتار مفسران، آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ». (انفال / ۲۴)

یکی از بلیغ‌ترین و جامع‌ترین آیات متشابه قرآن است که مشتمل بر معارف عقلی، اعتقادی، اخلاقی و تربیتی است. این آیه محل معرکه آراء و نظرات مفسران و اندیشمندان علوم قرآنی است. (رشید رضا، ۱۹۹۰: ۹ / ۵۲۷؛ معرفت، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۴۲) در اصطلاح دانشوران علوم قرآنی نیز، آیه مورد بحث از آیات متشابه قرآن به‌شمار می‌رود و به تعبیر قرآن پژوه معاصر، این آیه شریفه یکی از با عظمت‌ترین آیات قرآن با دقیق‌ترین تعبیر از جایگاه دعوت اسلامی در زمینه زندگی بشری آمیخته با تاریکی‌ها و تیرگی‌ها است. (همان: ۲۱۳)

این آیه از مؤمنین می‌خواهد تا دعوت خدا و رسول را با جان و دل بپذیرند؛ زیرا با این پذیرش، سعادت حیات و ارزش زندگی را درمی‌یابند، آنگاه تهدید کرده که در صورت نپذیرفتن، دچار فاجعه‌ای بس بزرگ و خطرناک می‌شوند که آن حایل شدن خدا بین آنان و قلب‌های‌شان است و در پایان یادآور شده که بازگشت همه به‌سوی خدا است. بنابراین، آیه از سه بخش تشکیل شده است. در بخش اول به مؤمنان فرمان می‌دهد که دعوت به حیات خدا و رسول را پاسخ مثبت دهند و در بخش پایانی یادآور می‌شود که بازگشت و رجوع شما فقط به‌سوی خدا خواهد بود. این دو قسمت آیه روشن و ابهام خاصی در آن مشاهده نمی‌گردد، اما بخش میانی آیه؛ یعنی «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» سؤال‌برانگیز است و توجه همه مفسران اعم از شیعه و سنی را معطوف به خود کرده و اختلاف‌های شدیدی میان مفسران دیده می‌شود. غبار ابهام بر چهره معنا سایه افکنده است؛ زیرا آیه منحرفان از مسیر حق را با ایجاد فاصله بین آنان و دل‌هایشان تهدید می‌کند.

اکنون سؤال این است که آیا بخش میانی آیه حاکی از جبرگروی و سلب اختیار از انسان است؟ چنان‌که مفسران اشعری مسلک بر آن باور دارند. به فرض قبول دلالت آیه بر جبر مفاد آیه روشن است و نیازی به توضیح و تبیین ندارد، اما در فرض عدم پذیرش دلالت آیه بر جبر، معنای حیلولة خداوند بین انسان و قلب روشن نیست و ابهام‌برانگیز است. آیا این «حیلولة» به‌عنوان تهدید تلقی می‌گردد و بار معنایی منفی به‌همراه دارد؛ به‌عبارت دیگر، آیا این بخش از آیه بر «حیلولة قهر» دلالت دارد؟ یا اینکه این فقره از آیه از یک تهدید است و از سوی دیگر تشویق و به‌عبارتی، آیا مشتمل بر «حیلولة مهر و قهر» است؟ یا اینکه مراد خداوند از این بخش، نهایت نزدیکی و قرب بر انسان است؟ البته سوال‌ها و ابهام‌های دیگری از جمله چگونگی «حیلولة الهی» بین انسان و قلب او، درباره آیه

وجود دارد که مقاله پیش رو در راستای ابهام‌زدایی از این پرسش‌ها و گره‌گشایی از این فقره نگارش یافته است و نگارندگان بعد از نقد و بررسی دیدگاه‌های مفسران، دیدگاه مختار خود را ارائه خواهند کرد.

مفهوم‌شناسی

الف) حول

یکی از مفاهیم کلیدی در آیه شریفه، واژه «حول» است که با تبیین درست آن می‌توان بسیاری از ابهام‌های نهفته در آیه را زدود و مراد و مقصد نهایی خداوند را کشف نمود و به بسیاری از اختلاف‌ها پایان داد. «حول» در لغت گاهی به معنای دگرگونی و تغییر، گاهی به معنای تحول و انتقال و گاهی نیز به معنای انفصال و جدا شدن به کار رفته است. بنابراین «حول» در لغت به سه معنا است. برای روشن شدن حقیقت معنایی این واژه قرآنی سخنان برخی از بزرگان اهل لغت از قرن دوم تا زمان حال مرور می‌شود: فراهیدی، صاحب بن عباد، ابن فارس معتقدند فعل «یحول» در دو معنا به کار رفته است؛ یکی به معنای تغییر و حرکت و دیگری به معنای تحویل. (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۳ / ۲۹۸؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۳ / ۲۱۰؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲ / ۱۲۱) سخن راغب اندکی متفاوت از گذشتگان است از سخنان راغب استفاده می‌شود که اولاً، وقتی این ماده در بین دو چیز استعمال شود؛ یعنی دو طرف داشته باشد به معنای انفصال به کار می‌رود، ثانیاً، ثلاثی مجرد این ماده به معنای تغییر و دگرگونی استفاده می‌شود و اگر به صورت باب تفعیل نیز استعمال شود باز به همان معنا است و تحویل و تحول معنای جدید نیست بلکه همان تغییر و دگرگونی و انتقال است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۶۶) برخی با قبول معنای حرکت، تغییر و تحول برای یحول بر این باورند که اگر این ماده دو طرف داشته باشد به معنای انفصال و منع اتصال خواهد بود. (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۱ / ۴۶۲؛ قیومی، ۱۴۱۴: ۲ / ۱۵۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱ / ۱۸۵؛ طریحی، ۱۴۱۶: ۵ / ۳۵۹)

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت که: ۱. اهل لغت و ادب تا زمان راغب اصفهانی؛ یعنی قرن ششم برای «حول» دو معنا ذکر کرده‌اند؛ یکی حرکت و تغییر و دیگری تحول و انتقال و حتی اگر این ماده به صورت بین الاثینی نیز استعمال شود به یکی از این معانی تفسیر خواهد شد. از این‌رو، مفسرانی همچون طبری و طبرسی به تبع اهل لغت این ماده را به همین معانی حمل کرده‌اند و از معنای انفصال و مانع بودن در تفاسیر خبری نیست. (بنگرید: طبری، ۱۴۱۲: ۲ / ۳۰۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲ / ۵۸۵)؛ ۲. در قرن ششم راغب اصفهانی اولاً، بر این باور است که ثلاثی مجرد این ماده به معنای تغییر و دگرگونی به کار می‌رود و اگر به صورت باب تفعیل نیز استعمال شود باز به همان معنا است

و تحویل و تحول معنای جدیدی نیست بلکه همان تغییر و دگرگونی و انتقال است. این کلام از ایشان پذیرفتنی است؛ زیرا در هر حرکتی یک نوع تحول و انتقالی است و هر تحول و انتقالی با حرکت ملازم است، از این رو، مصطفوی اصل معنای حول را فقط تحول می‌داند (مصطفوی، ۱۴۰۲: ۲ / ۳۱۷) ثانیاً، وقتی این ماده در بین الاثنینی استعمال شود به معنای انفصال و منع اتصال است که می‌توان گفت توجه به این نکته از ابداعات راغب به‌شمار می‌رود و در کتاب‌های لغت قبل از راغب اثر و خبری از آن نیست و غالب اهل لغت و اهل تفسیر بعد از راغب، کلام راغب را پذیرفته و امروز این معنا یکی از معانی رایج این ماده به‌شمار می‌رود.

انواع حیلوله

حیلوله دو گونه قابل تصور است؛ گاهی حیلوله بدون تأثیر در طرفین است، مانند یک پرده حائل یا دیواری که کاری با طرفین دیوار ندارد. اما گاهی حیلوله از نوع حیلوله تأثیرگذار بین دو طرف است که این تأثیر گاهی تأثیر مهر و لطف است و گاهی تأثیر قهر و غضب. در جریان موج وقتی نوح علیه السلام فرزند خود را دعوت کرد و او گفت: «قَالَ سَأَوِي إِلَىٰ جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ» (هود / ۴۳) در این زمان بود که: «وَ حَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ» بین پسر نوح و نوح موجی حائل شد که موجب غرق شدن پسر نوح گردید. گاهی هم حیلوله خدا به صورت مهر و لطف است، مانند: حیلوله خدا بین طوفان مهلک و کشتی نوح که در اثر طوفان هیچ آسیبی به کشتی نرساند.

بنابراین، حیلوله خداوند، یک حیلوله‌ای نیست که نظیر دیوار و پرده باشد، بلکه یک حیلوله مشرف سایه‌افکن یا حیات‌بخش و یا هلاکت‌آور است. (جلسه ۳۰ از تفسیر سوره انفال استاد جوادی آملی با اندکی تصرف و تلخیص)

ب) مرء

واژه «مرء» در قرآن گاهی به معنای جنس مرد و گاهی به معنای مطلق انسان است. در آیات (عبس / ۲۴؛ بقره / ۱۰۲ و مریم / ۲۸) به معنای مرد است، اما در آیات (نبا / ۴۰؛ انفال / ۲۱ و طور / ۲۱) مراد مطلق انسان می‌باشد. (قرشی، ۱۴۱۲: ۶ / ۲۴۶) در آیه مورد بحث، به دلیل عام بودن خطاب، مراد از مرء، مطلق جنس انسان است. بعضی از مفسران معتقدند که در این آیه مراد از مرء عمل و تصرفات جسمی شخص است. در این صورت معنای آیه این گونه می‌شود: بدانید که علم خداوند بین عمل و عقل شخص حائل می‌شود، به گونه‌ای که شدید الاتصال به هر دو طرف است. پس خداوند از اراده و نیت شخص قبل از اینکه به منصفه ظهور و عمل برسد، آگاه می‌باشد. (ابن عاشور، ۱۹۴۸: ۹ / ۳۱۴)

ج) قلب

مراد از قلب در قرآن، عقل و آن چیزی است که آدمی به وسیله آن درک می‌کند و احکام عواطف باطنی مانند: حب و بغض، خوف و رجاء، آرزو و اضطراب و ... خویش را آشکار می‌سازد. بنابراین قلب آن چیزی است که حکم می‌کند و دوست می‌دارد و دشمن می‌دارد و می‌ترسد و امیدوار می‌شود و آرزو می‌کند و خوشحال می‌شود و اندوهناک می‌گردد. وقتی معنای قلب این باشد پس در حقیقت قلب همان جان آدمی است که با قوا و عواطف باطنیه‌ای که مجهز است به کارهای حیاتی خود می‌پردازد. (همان؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹ / ۵۸) کاربرد قلب در معنای عقل مورد تأیید قرآن، روایات و لغت هم می‌باشد. (رازی، ۱۴۰۸: ۹ / ۹۲؛ طبری، ۲۰۰۰: ۱۳ / ۴۷۰)

دیدگاه‌های مفسران درباره حیلولة خداوند بین انسان و قلب او

مفسران در تفسیر آیه شریفه دو دیدگاه کلی مطرح کرده‌اند؛ برخی از آنان آیه را جبرگرایانه تفسیر کرده و معتقدند که آیه دلالت بر مجبور بودن انسان دارد. این دیدگاه متعلق به اردوگاه مفسران اهل سنت از جمله طبری، فخر رازی و اشاعره است. دیدگاه دیگر بر این باور است که آیه دلالت بر مجبور بودن انسان ندارد و این دیدگاه متعلق به مفسران شیعه و برخی از مفسران اهل سنت مانند: زمخشری، رشیدرضا و آلوسی است.

دیدگاه معتقدین به جبر

برداشت جبرگرایانه از آیه از طبری آغاز و مفسران دیگری از اهل سنت به دنبال ایشان معتقد به چنین نظریه‌ای شده‌اند. سخنان طبری دو بخش دارد؛ یکی اینکه حیلولة کنایه از سلطه تام خدا بر قلب انسان‌ها است و او مقلب القلوب و اراده او بر قلب انسان‌ها حاکم است. او معتقد است که سلطه خداوند بر قلب‌ها به دو شکل می‌تواند باشد؛ گاهی خداوند از سلطه خود به نفع انسان استفاده می‌کند و مانع بین مسلمان و شرک و کفر و گناه می‌شود و نمی‌گذارد او گناه کند و کافر شود و گاهی بر عکس است و بین کافر و ایمان و اطاعت فاصله می‌اندازد و نمی‌گذرد مؤمن شود. به هر حال طبری توحید افعالی، مشیت، اراده مطلق الهی و مقلب القلوب بودن خداوند را از این آیه استنباط می‌کند. معنایی جامع که شامل تک‌تک مصادیق حاکمیت و سلطه الهی است. (همان: ۴۶۳) بخش دوم سخنان طبری این است که آیه دلالت بر مجبور بودن انسان می‌کند. اشاعره به پیروی از طبری این آیه را دست‌آویز قرار داده و گمان برده که مقصود سلب اختیار مردم در انتخاب راه حق و باطل است؛

زیرا خداوند میان انسان و خواسته او حایل است؛ هر آنچه او بخواهد محقق خواهد شد نه خواسته انسان. (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۲ / ۵۵؛ غزالی، ۱۴۰۹: ۱۷؛ همو، بی تا: ۳ / ۲) فخر رازی نیز بر این باور است که آیه دلالت بر جبر انسان می کند و حالات قلب که همان عقاید و اراده و خواسته او است، از اختیار او بیرون است. (رازی، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۴۷۲) عمده دلیل فخر رازی این است که «اراده» اختیاری نیست، درحالی که اختیاری بودن اراده ذاتی آن است. (معرفت، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۴۰) سایه سهمگین طبری بر مفسران بعدی، باعث شده تا بسیاری از آنان آیه را جبرگرایانه تفسیر کنند.^۲ (سمرقندی، بی تا: ۲ / ۱۵؛ قرطبی، ۱۹۶۴: ۷ / ۳۹۱؛ سید قطب، ۱۴۱۲: ۳ / ۱۴۹۵؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۲ / ۳۴۲) جبریون در اثبات نظریه خود به برخی از روایات استناد می کنند، طبری ذیل آیه این گونه احادیث را نقل کرده است. شبیه این روایات در منابع شیعی هم نقل شده است با این تفاوت که شیعیان برداشت جبرگونه از احادیث ندارند. (فیض، ۱۴۱۵: ۲ / ۲۸۹؛ قمی، ۱۳۶۷: ۱ / ۲۷۱)

ارزیابی و نقد دیدگاه جبرگرایان

۱. دلایل عقلی و نقلی اختیار به قدری زیاد است که سخن گفتن از جبر شبیه به گزافه گویی است و هر انسانی با فطرت خویش پی به مختار بودن خود می برد. از سوی دیگر، برداشت جبرگرایانه از آیه و روایات، در تعارض با نص صریح آیات قرآن است. (انسان ۳/ کهف ۳۹/ اسراء ۱۹ و انبیاء ۹۴/ طور ۲۱ / ۲۱)

۲. جتایی و طوسی در نقد جبرگرایان معتقدند که تفسیر آنان منجر به «تکلیف بما لایطاق» است. کسی که خداوند بین او و قلبش حائل شود؛ او عاجز است و امر به عاجز هم سفاقت است. ضمن اینکه کسی از امت نگفته ایمان از کافر محال است. از این رو ایمان آوردنش مورد انتظار می باشد. (رازی، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۴۷۲؛ طوسی، بی تا: ۵ / ۱۰۲)

۳. لازمه دیدگاه جبریون معذور بودن کسانی است که دعوت خدا و رسول را نمی پذیرند. آیه فوق از قوی ترین احتجاجات کفار بر علیه پیامبران در عدم پذیرش دعوت آنان خواهد بود؛

۱. یادآور می شود که اکثر اهل سنت دارای گرایش کلامی اشعری می باشند. تقریباً همه معتقدین به مذهب مالک و شافعی دارای گرایش اشعری هستند. از مفسران و تفاسیر به نام اشعری می توان بدین شرح اشاره نمود: *البحر المحیط ابوحیان مالکی؛ تفسیر قرطبی مالکی؛ التحریر والتنویر ابن عاشور مالکی؛ تفسیر ابوالسعود العمادی مالکی؛ الدر المنثور سیوطی شافعی؛ تفسیر ابن ابی حاتم رازی شافعی؛ روح المعانی آلوسی شافعی و ...*

۲. طبری شخصیت منحصر به فردی است که تأثیر او بر جامعه علمی اهل سنت بر کسی پوشیده نیست. نویسندگان منابع تراجم و رجال اهل سنت در بزرگداشت طبری از تعابیر بسیار فاخری یاد کرده اند. بنابر نقل کتب تراجم، تفسیر طبری جزء اولین و کامل ترین تفاسیر قرآن به شمار می رود. (بنگرید: خطیب بغدادی، ۲۰۰۲: ۲ / ۵۴۸؛ ذهبی، ۱۹۹۸: ۲ / ۲۰۱؛ همو، بی تا: ۲۷ / ۳۰۱؛ ابن حجر، ۱۹۸۶: ۵ / ۱۰۱؛ سیوطی، ۱۳۹۶: ۱ / ۸۲؛ ابن کثیر، ۱۹۸۶: ۱۱ / ۱۴۵)

بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران درباره آیه «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» □ ۲۹

۴. از باب قاعده لطف، توفیق و امداد الهی می‌توان پذیرفت که خداوند بین مؤمن و کفر و عصیان حائل و مانع شود، اما جبر و مانع شدن بین کافر و ایمان پذیرفتنی نیست؛ چراکه ایمان و طاعت از همه بندگان مطلوب و متعلق اراده تشریحی خداوند است.

۵. روایات مورد استناد جبریون مرفوع، ضعیف و غیر مستند به معصوم می‌باشند. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵ / ۱۷۸؛ ماتریدی، ۲۰۰۵: ۵ / ۱۷۹؛ رشیدرضا، ۱۹۹۰: ۹ / ۵۲۹)

۶. اگر هم جبری باشد جبر تشریحی است که ناشی از کردار و رفتار انسان‌هاست نه جبر تکوینی. (معرفت، ۱۳۸۱: ۲۷۸؛ همو، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۵۱)

۷. مخاطب آیه مؤمنین و خطاب مخصوص آنان است؛ چگونه ممکن است فقره بعدی آیه اعم از مؤمنین و کفار باشد؟ به این معنا که آیه بخواهد بگوید خدا نمی‌گذارد کفار ایمان بیآورند و مؤمنین کافر شوند.

دیدگاه‌های غیر جبرگرایانه

قائلین به این دیدگاه در مقابل نظریه جبرگرایانه، معتقد به اختیار انسان می‌باشند. مفسران شیعه و بعضی از مفسران اهل سنت مانند: زمخشری، آلوسی، رشید رضا و دیگر مفسران وجوهی را در معنای آیه بیان نموده‌اند که در ادامه به برخی از آنها اشاره خواهد شد. زمخشری نسبت به کسانی که از آیه برداشت جبرگرایانه می‌کنند، به خداوند پناه می‌برد. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۲۱۰) آلوسی دلالت آیه بر جبر را ناکارآمد می‌داند. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵ / ۱۷۸) رشیدرضا با اثبات اختیار روایات و مستندات طبری و جبریون را ضعیف می‌داند و معتقد است جبریون از این آیه و امثال آن به غلط برداشت جبرگرایانه می‌کنند. (رشیدرضا، ۱۹۹۰: ۹ / ۵۲۹)

این مفسران بزرگ در عین حال که در تفسیر بخش میانی آیه؛ یعنی «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» دیدگاه جبرگرایانه را مردود و بر اختیارگروی تأکید دارند، اما اختلاف بسیار شدیدی درباره معنای «حیلولة الهی بین انسان و قلب او» و مراد و مقصود اصلی خداوند از این سخن، در میان دیدگاه‌های تفسیری آنان مشاهده می‌گردد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. حیلولة قهر

استاد معرفت بر این باور است که مراد از حیلولة الهی بین انسان و قلب او، کنایه از مردن قلب است. با حائل شدن شخص هیچ چیزی را درک نمی‌کند. (معرفت، ۱۳۷۹: ۱ / ۸۰) ایشان با روش تفسیر قرآن

به قرآن، به بیان معنا و کیفیت حائل شدن خداوند بین انسان و قلب او می‌پردازد. ایشان با ترجیح دادن همین معنا می‌نویسد: ابهام آیه با مراجعه به آیه درباره «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (حشر / ۱۹) برطرف می‌گردد. بنابراین، مراد از حائل شدن خداوند، ایجاد حالت خودفراموشی برای انسان است. کسی که شریعت خداوند را پشت گوش می‌اندازد و به آن بی‌اعتنایی می‌کند، خودش را محروم می‌سازد. چنین شخصی از دین بهره‌مند نمی‌گردد و در نتیجه در وادی جهل و گمراهی سرگردان می‌ماند. (معرفت، ۱۳۷۹: ۲ / ۱۸؛ همو، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۴۵؛ همو، ۱۳۸۱: ۳۲۴) آیه می‌گوید که زندگی واقعی، که انسان در آن احساس زنده بودن و برخورداری از نعمت حیات می‌نماید، موقعی به دست می‌آید که به قوانین شریعت احترام نهد و هر کس در سایه قانون از حق شرعی خود بهره‌مند گردد و به حقوق دیگران تجاوز ننماید، چنین جامعه‌ای در آسایش حیات زندگی می‌کند. در سایه شریعت، انسان به واقعیت خویش پی می‌برد و انسانیت بر جامعه حاکم می‌شود، ولی ممکن است انسان سرکش، همچون حیوان درنده، در خواسته‌هایی پست زندگی کند. در چنین جامعه‌ای انسانیت فراموش شده، انسان خود را گم می‌کند. این بزرگ‌ترین عقوبتی است که دامن‌گیر این گونه انسان‌ها می‌گردد، لذا انسان با دست خود از خویشتن فاصله گرفته، ره سپار عالم بهیمنی می‌گردد. پس قلب‌های آنان وارونه و خود را فراموش کرده‌اند. این همان حیلولة خداوندی است. بدین ترتیب مراجعه به سایر آیات نشان می‌دهد که مراد از حیلولة خداوندی، حکومت جبر بر انسان نیست، بلکه این امر در اثر کردار انسان حاصل می‌شود. (همان: ۲۷۸؛ همو، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۵۱) حاصل بحث اینکه آیه به معانی آیات «ختم علی قلبه»، «طبع علی قلبه»، «جعل قلبه فی غلاف»، «فی غطاء»، «فی غشاء»، «مرض قلبه»، «زاع قلبه»، «انحرف قلبه»، «صرف اللّٰه قلوبهم» می‌باشد. (همان: ۲۴۷)

استاد معرفت برای اثبات دیدگاه خویش به دلایل و قرائن و شواهدی تمسک می‌جوید:

۱. استاد معرفت این آیه را در ردیف آیات «وَطَبِعَ عَلٰی قُلُوبِهِمْ»، «وَجَعَلْنَا عَلٰی قُلُوبِهِمْ كِتَابًا»، «خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰی قُلُوبِهِمْ» و تعبیری از این دست، قرار داده و بر این باور است که بین آیه مورد بحث و آن آیات مقارنت و مشابهت وجود دارد و آنها را قرینه بر تفسیر خود می‌گیرد.
۲. تعبیر قرآن، دعوت به سوی حیات است؛ یعنی انسان به‌خاطر استجابات دعوت رسول خدا و رسول به حیات قلب می‌رسد، و در مقابل حیات موت است؛ یعنی کسانی که دعوت را نمی‌پذیرند به موت قلب گرفتار می‌شوند. از این‌رو، مراد از حیلولة الهی بین انسان و قلب او، موت قلب است و در واقع این فقره از آیه شبیه آیاتی مانند: «إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمَعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ» (نمل / ۸۰)،

بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران درباره آیه «أَنَّ اللَّهَ يَخُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» □ ۳۱
«إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ» (انعام / ۳۶) می‌باشد. (معرفت،
۱۴۱۵: ۳ / ۲۴۶)

۳. صدر آیه تهدیدی است برای کسانی که دعوت خدا و رسول را نپذیرند و ذیل آیه نیز تهدید دیگری است بر آنان و تفسیر ما تهدیدی است بر انسان‌های منحرف از حق و متناسب با صدر و ذیل می‌باشد.

نقد و ارزیابی

۱. استاد معرفت دلیل قانع‌کننده بر ادعای خود ذکر نکرده و فقط از آیات دیگر کمک گرفته است و معتقد است که در آیات دیگر چنین مضمون‌های آمده است، اما در «حیلولة» احتمالات مختلفی مطرح است و مشابهت این آیه با آیات دیگر قطعی و یقینی نیست.

۲. درست است که مقابل حیات، موت است، اما بخش اول آیه پایان پذیرفته و بخش میانی آیه با کلمه اعلام؛ یعنی «علموا» در صدد بیان یک مطلب کلی و اساسی است و احتمال مقابله یک احتمال بسیار ضعیفی است.

۳. تفسیر «حائل شدن خداوند بین انسان و قلب او» به معنای مرگ قلب درست به نظر نمی‌رسد؛ زیرا همچنان که احتمال دارد خداوند با حائل شدن، قلب را با خطر مرگ مواجه سازد، احتمال هم دارد با حیلولة قلب را از خطر مرگ نجات دهد و این احتمال منتفی نیست.

۴. در صدر این آیه تهدید مشاهده نمی‌شود همچنان که استاد جوادی نیز اشاره کرده این بخش از آیه بین یک اصل نویدبخش و یک اصل تهدیدآمیز قرار گرفته است. (جلسه ۳۰ از تفسیر سوره انفال)

۵. این دیدگاه مفاد آیه را محدود و منحصر به یک معنای خاص می‌کند، در صورتی که آیه ظرفیت دلالت بر معانی وسیع‌تری را دارد.

۲. حیلولة مهر

شاید بتوان گفت که مراد از حیلولة، حیلولة مهر است؛ زیرا اصل، غلبه رحمت الهی بر غضب اوست و معنای لغوی حیلولة نیز ابایی از چنین دلالتی ندارد. حیلولة مهر می‌تواند مصادیق متعدد داشته باشد، مانند فاصله انداختن میان مؤمن و کفر و شرک، فاصله انداختن بین مؤمن و ترس و اضطراب، فاصله انداختن میان مؤمن و کج‌فهمی، نجات قلب از خطر بیماری و مرگ. معانی فوق مورد تایید شأن نزول آیه و روایات هم می‌باشد. بنابراین، معنای آیه چنین خواهد بود: ای مؤمنان، اگر شما دعوت الهی را بپذیرید و اجابت کنید خداوند شما را مدد می‌رساند و توفیقات و لطف الهی شامل حال شما خواهد شد که راحت‌تر و بهتر این مسیر را ادامه بدهید و مانع کفر، شرک، کج‌فهمی، ترس و

اضطراب و موت و بیماری قلب شما خواهد شد.

اما تفسیر حیلوله، به صورت انحصاری در «حیلوله مهر» پذیرفتنی نیست؛ زیرا اولاً، با صدر و ذیل آیه سازگار نیست. صدر آیه دعوت به اجابت و ذیل آن تهدید به عدم استجابت خدا و رسولش است. ثانیاً، در آیات، روایات و لغت، حیلوله به طور انحصار در حیلوله مهر استعمال نشده است. ثالثاً، به خاطر عدم ادله کافی و محکم هیچ مفسری این نظریه را انتخاب نکرده است. رابعاً منحصر و محدود کردن آیه در یک معنا، مخالف وسعت معنایی قرآن است.

۳. حیلوله به معنای سلطه و حاکمیت و قدرت الهی

مدافع اصلی این نظریه علامه طباطبایی است که می‌توان گفت مفصل‌ترین و کامل‌ترین تبیین را ارائه کرده است. علامه در توضیح دیدگاه خود می‌نویسد:

آیه بر مالکیت و سلطه حقیقی خداوند بر انسان اشاره می‌کند. از این‌رو، خدای تعالی از آنجایی که مالک حقیقی تمامی موجودات و از آن جمله انسان است، او از خود انسان به انسان و قوایی که انسان مالک است، نزدیک‌تر است؛ چون هر چه را که انسان دارد خدای تعالی به او تملیک کرده، پس او میان وی و میان مایملکش حائل و رابط است. در واقع این آیه مشیر به ولایت تکوینی خداوند است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹ / ۴۷)

علامه معتقد است که آیه بیانگر یک مفهوم عام و جامع است و آن مفهوم عام و جامع همان حاکمیت و سلطه الهی است و تک‌تک وجوه گفته شده توسط مفسران، یکی از مصادیق این معنای کلی و جامع است. آیه شریفه از حیث معنا وسیع‌تر از آن چیزی است که مفسرین در تفسیرش گفته‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹ / ۵۰) گویا آیه می‌گوید: ای مردم بدانید که خداوند مالک حقیقی قلب‌های شماست و قلب‌های شما بین دو انگشت خداوند است: «فان القلب بین اصبعین من أصابع الرحمن یصرفه کیف یشاء.» (کلینی، ۱۴۲۹: ۴ / ۷۲؛ احسائی، ۱۴۰۵: ۱ / ۴۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۹ / ۳۷۸ و ۳۸۳)

آیه به معنای «مقلب القلوب بودن» خداوند است که به صورت دعا از پیامبر گرامی اسلام نقل شده است: «یا مقلب القلوب و الأبصار.» منظور این است که خداوند قادر است که دل‌ها را منقلب و دگرگون گرداند. معنای این وجه شبیه قول امام علی علیه السلام است که فرمود: «عرفت الله یفسخ العزائم و حل العقود و نقض المهمم» (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۰) این نظریه نزدیک به دیدگاه طبری و جبریون است که مراد از آیه را اراده مطلق الهی می‌دانستند، با این تفاوت که اشاعره و جبریون آیه را به

مجبور بودن انسان تفسیر می‌کردند، اما این گروه از مفسران اعتقادی به جبر ندارند. این دیدگاه دارای نقاط قوتی است و شواهدی را شاید بتوان برای آن ارائه نمود:

۱. یکی از مزایای این وجه، در نظر گرفتن معنای جامع برای حیلوله است، چنان‌که گفته شد علامه طباطبایی به‌صراحت به جامع بودن این نظریه تصریح کرده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹ / ۵)
۲. این نظریه موید به روایات فریقین است. امام صادق علیه السلام ذیل آیه می‌فرماید: «خداوند نمی‌گذارد یک امر باطل حق و یا یک امر حق باطل جلوه کند». (طوسی، بی‌تا: ۵ / ۱۰۲؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۲ / ۱۴۲؛ فیض، ۱۴۱۵: ۲ / ۲۸۹) مفسران اهل سنت ذیل آیه روایات زیادی که بیانگر معنای فوق است، نقل کرده‌اند. (طبری، ۲۰۰۰: ۱۳ / ۴۶۸؛ ابن کثیر، ۱۹۹۹: ۴ / ۳۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۵ / ۱۷۸)
۳. این نظریه با شأن نزولی که برای آیه گفته‌اند متناسب‌تر است (بنگرید به: رازی، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۴۷۳؛ قرطبی، ۱۹۶۴: ۷ / ۳۹۱؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۲ / ۳۴۲؛ طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۰ / ۱۹۲؛ طوسی، بی‌تا: ۵ / ۱۰۲؛ رازی، ۱۴۰۸: ۹ / ۹۳؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۲ / ۱۴۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۲۸۹)

نقد و ارزیابی

۱. شایسته و بایسته بود، طرفداران و مدافعان این دیدگاه، ماده «حیلوله» را موشکافی کرده و مبنای خود را روشن می‌کردند و آنگاه به تفسیر آیه می‌پرداختند که جای خالی این مباحث به‌روشنی در این تفاسیر مشهود است. این گروه، چگونگی دلالت حیلوله بر حاکمیت و قدرت الهی را بیان نکرده‌اند.
۲. طرفداران این نظریه، به‌ویژه علامه طباطبایی دلیلی بر ادعای خویش بیان نکرده‌اند و نهایت سعی علامه بر آن است که یک معنای جامع و گسترده برای آیه دست و پا کند و همه اقوال و مدلول‌های روایات را در زیر چتر آن بگنجانند، اما ارائه معنای جامع بدون دلایل کافی و روشن پذیرفتنی نیست. البته ایشان با استشهاد به آیات و روایات، مالکیت حقیقی خداوند را اثبات می‌نمایند که از نظر قرآن موضوع روشن و بی‌ارتباط با بحث است؛ زیرا محل بحث دلالت حیلوله بر مالکیت حقیقی خداست که دلیلی در این زمینه مشاهده نمی‌گردد.
۳. حیلوله در هیچ فرهنگ واژه‌ای به معنای تسلط استعمال نشده است. از حیلوله مالکیت و قدرت استفاده نمی‌شود. آیه درصدد بیان این مطلب نیست که «زمام امور دل‌ها به دست خداست» بلکه آیه حیلوله را مطرح کرده است.
۴. نظریه علامه به فرض قبول «حول» به معنای تبدیل و تحول و پذیرش استعمال آن به‌صورت متعدی پذیرفتنی است که به‌طور مستقیم بر مقلب القلوب بودن و مالکیت خداوند بر قلب‌ها دلالت می‌کند، چنان‌که مصطفوی نیز چنین احتمالی را مطرح کرده است، اما از منظر نگارندگان مقاله این وجه

- به دلایلی که در نقد سخنان استاد مصطفوی بیان شد - تام و تمام نیست و رجوع به آن مدخل ما را مستغنی از اثبات مجدد ادعای خویش می‌سازد. از سوی دیگر هیچ قرینه‌ای در کلام ایشان برای این وجه دیده نمی‌شود، بلکه قرائنی در سخنان ایشان وجود دارد که این ماده را به معنای حائل بودن و به تبع آن نزدیکی خداوند به انسان تفسیر می‌نماید.

۴. حیلولة به معنای نهایت قرب الهی به انسان

برخی از مفسران بر این باورند که معنای لغوی «حول» به معنای تغییر است و در مورد خداوند ممکن نمی‌باشد. بنابراین، حیلولیت، مجاز از نهایت قرب خداوند است؛ زیرا چیزی که حداقل دو چیز قرار می‌گیرد، او به آن دو چیز نزدیک‌تر از دیگری است؛ چراکه او به هر دو متصل، ولی آن دو از همدیگر جدا می‌باشند. لازمه این قرب علم خداوند به همه اعمال و رفتار و حتی نیات آشکار و پنهان بندگانش است. به عبارت دیگر، این آیه به معنای آیه «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» است. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵ / ۱۷۸؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۲ / ۲۰۱؛ طبری، ۲۰۰۰: ۱۳ / ۴۶۳؛ رازی، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۴۷۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴ / ۵۵؛ ابن کثیر، ۱۹۹۹: ۴ / ۳۴؛ سیوطی، بی‌تا: ۴ / ۴۵؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۲ / ۳۴۲؛ رازی، ۱۴۰۸: ۹ / ۹۳؛ طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۰ / ۱۹۲؛ طوسی، بی‌تا: ۵ / ۱۰۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۷ / ۱۲۹)

استاد جوادی آملی بهترین و کامل‌ترین تبیین را در این زمینه دارد و تأکید فراوانی روی این وجه می‌کند. یکی از برجستگی‌های نوشتار ایشان این است که کیفیت و چگونگی حیلولیت خداوند میان انسان و قلب او را به خوبی تبیین می‌نماید که به ماحصل و چکیده آن اشاره می‌شود:

ایشان بر این باور است که نزدیکی خداوند به انسان انواع و اقسامی دارد که این فقره از آیه شریفه یک قسم خاصی از آن را بیان می‌کند که آن نهایت قرب الهی به انسان است. وی در این زمینه می‌نویسد: آیات قرآن در زمینه نزدیک بودن خدا به ما به چهار دسته تقسیم می‌شود: دسته‌ای از آیات، دلالت بر اصل قرب می‌کند که خدای سبحان به ما نزدیک است، مانند آیه «فَأَيُّ قَرِيبٍ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ» (بقره / ۱۸۶) دسته دیگر، آیاتی است که دلالت می‌کند بر اینکه، خداوند به انسان از دیگران نزدیک‌تر است. در سوره واقعه می‌فرماید: شما که الآن در بالین محتضر هستید و وضع او را می‌بینید وقتی روح او بدنش را رها می‌کند، ما به این محتضر از شماها نزدیک‌تریم، ولی نمی‌بینید. «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ» (واقعه / ۸۵) دسته سوم، آیاتی است که دلالت دارد خدای سبحان به انسان، از رگ حیات او نیز نزدیک‌تر است: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق / ۱۶) دسته چهارم، آیاتی است که می‌گوید: خدای سبحان به انسان از خود انسان هم نزدیک‌تر است،

مانند: «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ». (جوادی، ۱۳۸۸ ب: ۲۱۳)

بحث درباره سه دسته اول، چندان مشکل نیست، اما دسته چهارم بحث‌برانگیز و قابل تأمل است که چگونه خدای سبحان به انسان، از خود انسان نزدیک‌تر است؟ ایشان در تبیین چگونگی نزدیکی خداوند از خود انسان به انسان می‌نویسد: از طرفی خداوند نامتناهی و همه جا حضور دارد که با ادله عقلی و نقلی^۱ قابل اثبات است و در قرآن یکی از صفات خداوند صمد معرفی شده است «اللَّهُ الصَّمَدُ» (اخلاص / ۳) و صمد بالذات انسان را صامد و پُر می‌کند و اگر لطف او نباشد، انسان تهی‌دل و تهی‌مغز می‌ماند: «وَأَقْدَتُهُمْ هَوَاءٌ» (ابراهیم / ۴۳) و از سوی دیگر، انسان همانند سایر موجودات امکانی موجود اجوف و میان تهی است و خلأ وجودی دارد نه صمد مُصَمَّت و درون پر «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ خَلَقَ ابْنَ آدَمَ أَجُوفًا». (کلینی، ۱۴۲۹: ۶ / ۲۸۶؛ جوادی، ۱۳۸۹ الف: ۱۶۲؛ همو، ۱۳۸۸ الف: ۲۱ / ۱۱۸ و ۴۰۲ / ۹)

بنابراین، در همه قلمرو هستی، تنها یک موجود صمد است و آن خدای سبحان است و به همین دلیل نه تنها بین او و حقیقت وی هیچ تفاوتی نیست، ثانیاً میان او و صفات ذاتش نیز هیچ فاصله و دوگانگی نیست، اما انسان یک ذاتی دارد و یک صفاتی و میان آنها فاصله است. جز خداوند همگی میان تهی‌اند و این فاصله خالی میان حقیقت هر چیز، مخصوصاً انسان و قوای او نیز محل علم، اراده و قدرت خداوند است، چنان که دو طرف فاصله نیز متعلق علم، قدرت و اراده او است. هم دو طرف فاصله متعلق علم و قدرت و اراده خدا است و هم فاصله خالی محل علم، اراده و قدرت خداوند است. از این رو، هم انسان موجود میان تهی و اجوف است، هم خدا این جای خالی را پر کرده است و در جای خالی خدا حضور دارد و خدا بین انسان و قلب او حایل و حضور دارد و حضور خداوند؛ یعنی حضور علم، اراده و قدرت خداوند است.

به عبارت دیگر، چون قلب انسان همان حقیقتی است که واقعیت وی را تأمین می‌کند، پس قدرت و علم و اراده همان موجود صمد، بین انسان و پایگاه فکری وی، بین انسان و پایگاه تصمیم‌گیری او، بین انسان و بینش او، بین انسان و گرایش او، بین انسان و عقل نظری او، بین انسان و عقل عملی او و خلاصه بین انسان و خود انسان، فاصله می‌شود؛ چون قدرت خدا، بین انسان و ذات او و بین انسان و صفات او و بین انسان و افعال او حائل می‌شود، اگر خدا بخواهد جلوی توجه انسان به خودش را بگیرد، توفیق شناخت نفس خویش را از خود او سلب می‌کند. (جوادی، ۱۳۸۱: ۱۳۸؛ همو، ۱۳۸۴ الف: ۱۰۹) ایشان در جای دیگر با تفسیری فلسفی حیلولة را فاصله بین جنس و فصل، ماده و

۱. داخل فی الاشياء علی غیر مما جتّه. (حویزی، ۱۴۱۵: ۲ / ۱۴۱)

صورت و صفت و موصوف توصیف می‌کند و می‌گوید: قدرت خدا بین جنس و فصل، ماده و صورت و صفت و موصوف، است. (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۹ / ۱۹۹) خلاصه آنکه انسان، در همه ابعاد تهی، اجوف و محدود است هم در اصل ذات و هم در حدّ فاصل بین ذات و صفات و هم در حدّ فاصل بین صفات خویش و از طرفی دیگر خداوند صمد؛ هم بین انسان و ذات او و هم بین انسان و صفات او و هم میان صفات او حائل است؛ مثلاً بین علم و اراده او حائل می‌شود.

سؤالی که در دیدگاه استاد جوادی آملی مطرح است این است که آیا این فقره از آیه می‌خواهد مؤمنان را تهدید کند یا به آنها بشارت دهد؟ یا معنای سومی را خواهد داشت؟ بنا بر مبنای ایشان دو معنا ممکن است مراد خداوند باشد؛ یکی اینکه؛ می‌خواهد نهبی بر مؤمنان بزند و آنان را تهدید کند و بگوید: ای مؤمنان! شما دعوت خدا و رسول را اجابت کنید و اگر نپذیرید او احاطه علمی بر انسان دارد و همه حقایق مخفی و آشکار شما را می‌داند. او عالم غیب و شهود است و گریزی از احاطه علمی او نیست، چنان که در آیه شریفه «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق / ۱۶) یک نوع تهدید محسوب می‌شود. دیگر اینکه؛ شاید خداوند می‌خواهد یک حقیقت دیگر را بیان کند و این قسمت نه تهدید است و نه بشارت، بلکه می‌خواهد بگوید: ای مؤمنان شما دعوت خدا و رسول را اجابت کنید؛ زیرا او نزدیک‌ترین موجود به انسان است و حتی از خود انسان هم به انسان نزدیک‌تر است. انسان‌ها با تمام وجود و با علم حضوری، او را می‌یابند و با تمام وجود او را حس می‌کنند. انسان‌ها چنان که به خویشتن خویش، علم حضوری دارند، علم حضوری آنان نسبت به خدا بالاتر و قوی‌تر است، از این رو عذری برای عدم پذیرش دعوت او نیست، اما استاد جوادی آملی بیشتر روی احاطه علمی خدا بر انسان تأکید می‌کند.

چنان که اشاره شد در روایات و ادعیه گاهی عبارت «بحول» به همراه عبارت «قرب» به کار رفته است. غالب مفسران شیعه و سنی با استناد به روایات به وجه مزبور اشاره کرده‌اند، اما توضیح زیادی داده نشده و تأکیدی هم روی آن نبوده است. (طوسی، ۱۴۱۱: ۱ / ۹۱؛ ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ۲۲۲؛ ابن‌طاووس، ۱۴۰۹: ۱ / ۴۱۸؛ همو، ۱۴۰۶: ۳۵؛ طبری، ۲۰۰۰: ۱۳ / ۴۲۱)

نقد و ارزیابی

۱. استاد جوادی آملی در واگوی معنای «حیلولة» هیچ تلاشی انجام نداده است و بدون تبیین مبنا و اقامه ادله بر آن تفسیر آیه را پی‌گیری کرده است؛ درحالی که «حیلولة» از واژگان کلیدی آیه به‌شمار می‌رود و در کشف مراد خداوند سرنوشت‌ساز است و از سوی دیگر، اهل لغت و ادب در تبیین معنای آن هم داستان نیستند.

۲. استاد، نه نگرش‌های دیگران را نقل کرده و نه نقد کرده است و شایسته بود که ایشان، احتمالات و وجوه دیگر را مطرح و نقد می‌نمود و آنگاه حقانیت و درستی دیدگاه خود را اثبات می‌کرد.
۳. استاد جوادی آملی برداشت تفسیری خویش را مستند به ظاهر آیه می‌سازد و معتقد است که ظاهر آیه مفید چنین مفادی است و این ظهور با دلایل عقلی قابل اثبات است، اما باید گفت آیه چنین ظهوری ندارد؛ زیرا معنای لغوی حیلولة، غالباً همراه با بار معنایی منفی است و یکی از احتمالات قوی در آیه «حیلولة قهر» است و دوری از خداوند و تعطیلی عقل. از سوی دیگر، استعمالات بین‌الائتینی این ماده در قرآن و روایات در حیلولة قهر این ظهور را خدشه‌دار می‌سازد.
۴. براساس سخنان لغت‌پژوهان، نزدیکی، معنای مطابقی «حول» نیست، بلکه از لوازم حیلولة است و لازمه نزدیکی هم، احاطه علمی خداوند است و بعید به نظر می‌رسد که خداوند برای افاده این معنا از واژه «حیلولة» بهره ببرد؛ زیرا این معنا را در آیات دیگر به صراحت بیان کرده است و ضرورتی و نیازی به بیان مجدد آن به شکل اجمال و ابهام دیده نمی‌شود.
۵. براساس این نظریه، بسیاری از روایات تفسیری قابل تفسیر و تبیین نخواهد بود و باید آنها را به کنار نهاد.
۶. ایشان در جای‌جای آثار خویش به قدرت و اراده الهی اشاره می‌کند و می‌گوید: «اگر خدا بخواهد جلوی توجه انسان به خودش را می‌گیرد، توفیق شناخت نفس خویش را از خود او سلب می‌کند». (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۳۸؛ همو، ۱۳۸۴ الف: ۱۰۹) یا در جای دیگر می‌نویسد: «اگر بر کاری تصمیمی گرفتیم، او نقض می‌کند و اگر عزیمت نمودیم، او فسخ می‌سازد». (همو، ۱۳۸۹ ب: ۹۵) که این سخنان در جای خود درست است، اما نزدیکی، مفید چنین مضامینی نیست؛ زیرا احتمال دارد کسی به دیگری نزدیک باشد اما قدرت و سلطه نداشته باشد، بلکه قدرت و سلطه از ادله دیگر استفاده می‌شود و ارتباطی به این آیه شریفه ندارد.
۷. شاید به همین دلایل، بسیاری از مفسران مشهور شیعه با این نظریه همراهی نکرده‌اند، مثلاً مجمع‌البیان معنای قرب را با قیل مطرح می‌کند و تفاسیری مانند تفسیر صافی، جوامع الجامع قمی، معنای قرب را برای آیه اصلاً مطرح نکرده‌اند.

حیلولة مهر و قهر

ادله، شواهد و قرائن دیدگاه‌های مفسران سلف و خلف، به دلیل مواجه بودن با اشکالات و نقدهای جدی، نتوانست نگارندگان را به قبول یکی از آنها قانع سازد و منتهی به یک نظریه مستقل دیگر گشت.

براساس این دیدگاه، «حیلولة» در معنای جامع به کار رفته است که مشتمل بر حیلولة قهر و مهر می‌شود و به عبارتی، از یک سو تهدید است و از سوی دیگر تشویق. از این رو، مقصود و مدلول آیه چنین خواهد بود: ای مؤمنان، اگر شما دعوت خدا و رسول را اجابت کنید؛ مشمول حیلولة مهر الهی شده و از لطف و عنایت الهی بهره‌مند خواهید شد و خداوند بین شما و کفر، شرک، معصیت، خطاهای ادراکی، کج‌فهمی، تعطیلی عقل و موت قلب حائل خواهد شد و نمی‌گذارد از مسیر سعادت و خوشبختی جدا شوید. از سوی دیگر، اگر شما دعوت خدا و رسولش را نپذیرید مشمول حیلولة قهر شده و از الطاف الهی بهره‌مند نخواهید شد و در نتیجه خداوند بین شما و اطاعت و برخورداری از درجه بالای ایمان و بین شما و فهم و تعقل شما و تشخیص درست حق و باطل حائل می‌شود و شما گرفتار خود فراموشی، تقلب و موت قلب می‌شوید و یا بر قلب شما مهر زده می‌شود و از مسیر هدایت دور شده و به سوی شقاوت حرکت خواهید کرد و یا به طور کلی خداوند نعمت حیات را از شما می‌گیرد. می‌توان گفت که نقد دیدگاه‌های مفسران، به نوعی اثبات این نظریه محسوب می‌گردد، اما جهت روشن‌تر شدن زوایای بحث و تأکید بر روی برخی از ادله و یادآوری امتیازهای این دیدگاه، به چند نکته اشاره می‌شود:

۱. این تفسیر هماهنگ با سیاق آیه است؛ زیرا خداوند مؤمنان را دعوت به حیات نموده و آنگاه از آنان خواسته که این دعوت را اجابت کنند، اما طبیعی است که برخی‌ها این دعوت را می‌پذیرند و برخی نمی‌پذیرند و خداوند در این بخش میانی، نتیجه کردار هر دو گروه را به آنها اعلام کرده است؛
۲. این دیدگاه با معناشناسی ماده «حیلولة» و با گفتار اهل لغت و ادب کاملاً هماهنگ است. پژوهش ما درباره این ماده به این نتیجه منتهی شد که معنای اصلی حیلولة، تغییر و دگرگونی است، اما اگر در بین‌الائتینی استعمال شود، به معنای انفعال و فاصله خواهد بود و نظر مصطفوی را - به دلالی که اشاره شد - نپذیرفتیم. از این رو، در آیه شریفه «حیلولة» به معنای فاصله شدن و حائل شدن است. بر این مبنا حائل می‌تواند معنای گسترده‌ای داشته باشد؛ می‌تواند حائل تأثیرگذار در طرفین باشد و یا چنین نباشد و اگر تأثیرگذار بود، می‌تواند به طرفین و یا به یکی از طرفین کمک و لطف کند و یا این کار را نکند و یا حتی می‌تواند آنها را گرفتار سازد. معنای لغوی ابایی از پذیرش این معنای ندارد، اما قرائن و شواهد و ویژگی‌های حائل مشخص می‌کند که آیا همه این معانی مراد است و یا برخی از آنها. با توجه به اینکه حائل خداوند است و او قادر و حاکم مطلق است، پس او حائل اثربخش خواهد بود و از سوی دیگر، چون هیچ قرینه‌ای برای هیچ کدام از حیلولة مهر و یا قهر وجود ندارد، پس حیلولة به معنای اعم متعین خواهد شد و این معنا با صفات خداوند نیز سازگار است؛
۳. تفسیر مختار بی‌نیاز از تأویل‌های ثقیل و بعید و معانی کنایی و مجازی است؛

۴. پذیرش گستره وسعت معنایی حیلوله و عدم انحصار آن در یک معنا از ویژگی‌های این

دیدگاه است؛

۵. روایات تفسیری متعدد با محتوای مختلف و گاهی به ظاهر متعارض قرینه‌ای است بر اشتغال حیلوله در آیه شریفه بر مهر و قهر؛ زیرا برخی از روایات، حاکی از حیلوله مهرند و برخی دیگر دال بر حیلوله قهر و برخی دیگر مانند «قرب» از لوازم معنایی حیلوله به‌شمار می‌روند. (طبری، ۲۰۰۰: ۱۳ / ۴۶۳؛ قمی، ۱۳۶۷: ۱ / ۲۷۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۲۸۹؛ جیلانی، ۱۴۲۹: ۱ / ۲۲۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۴ / ۳۴۳)

بنابراین، هماهنگی و سازگاری، با روایات تفسیری یکی از نکات قوت و از برجستگی‌های اساسی این دیدگاه است و همه روایات تفسیری در زیر چتر حیلوله سکنی گزیده و تعارض احتمالی و ابتدایی آنان برطرف می‌گردد.

یاد کردنی است که در برخی از روایات عباراتی مانند: «یحول بین الکافر و الایمان و یحول بین الکافر و طاعه الله» مشاهد می‌شود که به دلیل عدم اتصال سند به معصوم و به دلیل عدم سازگاری این گونه روایات با نص قرآن و روایات در دعوت همه انسان‌ها به سوی ایمان و مطلوب بودن پذیرش ایمان حتی از کفار، مورد پذیرش نمی‌باشد و به فرض پذیرش و صحت این روایات، باید گفت که مراد از «کفر» کفر عملی است؛ زیرا مخاطب آیه مؤمنان است و هیچ ارتباطی با کفر اصطلاحی و شرک ندارد؛ یعنی اگر شما مؤمنان دعوت خدا و رسول را نپذیرید گرفتار کفر عملی می‌شوید و حیلوله قهر اجتناب‌ناپذیر است.

نتیجه

دیدگاه‌های چهارگانه در تفسیر آیه شریفه، به دلیل مواجه بودن با اشکالات و نقدهای جدی، مورد پذیرش قرار نگرفت بلکه «حیلوله» در معنای جامع به کار رفته است که مشتمل بر «حیلوله قهر و مهر» است و هر کدام از آنها، می‌تواند مظاهر و مصادیق متعدد و متنوعی داشته باشد که در روایات تفسیری به آنها اشاره شده است. از این رو، مقصد و مقصود اصلی آیه این است که: اگر مؤمنان دعوت خدا و رسول را اجابت کنند؛ مشمول حیلوله مهر الهی شده و از لطف و عنایت الهی بهره‌مند می‌شوند و خداوند بین آنان و کفر، شرک، معصیت، خطاهای ادراکی، کج‌فهمی، تعطیلی عقل و موت قلب حائل خواهد شد و نمی‌گذارد از مسیر سعادت و خوشبختی جدا شوند. از سوی دیگر، اگر آنان دعوت خدا و رسولش را نپذیرند مشمول حیلوله قهر شده و از الطاف الهی بهره‌مند نخواهند شد و در

نتیجه خداوند بین آنان و اطاعت و برخورداری از درجه بالای ایمان و بین آنان و فهم و تعقل و تشخیص درست حق و باطل حائل می‌شود و آنان گرفتار خودفراموشی، تقلیب و موت قلب می‌شوند و یا بر قلب آنان مهر زده می‌شود و از مسیر هدایت دور شده و به سوی شقاوت حرکت خواهند کرد و یا به‌طور کلی خداوند نعمت حیات را از آنان می‌گیرد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

- آلوسی، شهاب‌الدین سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، دار الکتب العلمیه.

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد، ۱۳۶۷، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، قم، اسماعیلیان، ج ۲.

- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، ۱۴۲۲ ق، زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت، دار الکتب.

- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، ۱۹۸۶ م، لسان المیزان، بیروت، مؤسسه الأعلمی، ج ۳.

- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، ۱۳۶۹ ق، متشابه القرآن و مختلفه، قم، بیدار.

- ابن طاووس، علی بن موسی، ۱۴۰۹ ق، اقبال الأعمال، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

- _____، ۱۴۰۶ ق، فلاح السائل، قم، بوستان کتاب.

- ابن عاشور، محمدطاهر، ۱۹۸۴ ق، التحریر و التنویر، تونس، الدار التونسیة.

- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، ۱۹۸۶ م، البدایة و النهایة، بیروت، دار الفکر.

- _____، ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م، تفسیر القرآن العظیم، دار طیبة، ج ۲.

- ابن مشهدی، محمد بن جعفر، ۱۴۱۹ ق، المزار الکبیر، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، لسان العرب، بیروت، دار الفکر، ج ۳.

- احسائی، ابن ابی جمهور محمد بن علی، ۱۴۰۵ ق، عوالی اللئالی العزیزیه، قم، دار سید الشهداء.

- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، ۱۴۲۲ ق، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۱، صورت و سیرت انسان در قرآن، غلامعلی امین دین، قم، اسراء، ج ۲.

- _____، ۱۳۸۴ الف، فطرت در قرآن، تحقق محمدرضا مصطفی پور، قم، اسراء، ج ۳.

بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران درباره آیه «أَنَّ اللَّهَ يَخُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» □ ۴۱

- _____، ۱۳۸۴ ب، معرفت‌شناسی در قرآن، تحقیق حمید پارسا، قم، اسراء، چ ۳.
- _____، ۱۳۸۵، سیره رسول اکرم ﷺ در قرآن، تحقیق حسن شفیعی، قم، اسراء، چ ۵.
- _____، ۱۳۸۸ الف، تسنیم، تحقیق علی اسلامی، قم، اسراء، چ ۸.
- _____، ۱۳۸۸ ب، حکمت عبادات، تحقیق حسن شفیعی، قم، اسراء، چ ۱۵.
- _____، ۱۳۸۹ الف، تفسیر انسان به انسان، تحقیق محمدحسین الهی‌زاده، قم، اسراء، چ ۵.
- _____، ۱۳۸۹ ب، حکمت نظری و عملی در نهج البلاغه، تحقیق حسین شفیعی، قم، اسراء، چ ۷.
- جیلانی، رفیع‌الدین محمد بن محمد، ۱۴۲۹ ق / ۱۳۸۷، الذریعة إلى حافظ الشریعة (شرح أصول الکافی جیلانی)، قم، دار الحدیث.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، تفسیر نور الثقلین، قم، اسماعیلیان، چ ۴.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی، ۲۰۰۲ م، تاریخ بغداد، بیروت، دار الغرب الإسلامی.
- ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، بی تا، سیر أعلام النبلاء، تحقیق شعیب الأرنؤوط، بیروت، مؤسسه الرساله.
- _____، ۱۹۹۸ م، تذکرة الحفاظ، تحقیق عمیرات، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، مفاتیح الغیب، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چ ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت و دمشق، دار العلم و الدار الشامیه.
- رشیدرضا، محمد، ۱۹۹۰ م، تفسیر المنار، الهيئة المصریة العامة للکتاب.
- سید قطب، ۱۴۱۲ ق، فی ظلال القرآن، بیروت و القاهرة، دار الشروق، چ ۱۷.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن، بی تا، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، دار الفکر.
- _____، ۱۳۹۶، طبقات المفسرین، قاهره، مکتبه هبه.
- شوکانی الیمنی، محمد بن علی، ۱۴۱۴ ق، فتح القدیر، دمشق و بیروت، دار ابن کثیر و دار الکتب العلمیه.
- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد، ۱۴۱۴ ق، المحیط فی اللغة، تحقیق محمدحسن آل یاسین، بیروت، عالم‌الکتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ ۵.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان، تهران، انتشارات ناصرخسرو، چ ۳.

- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۲۰ ق / ۲۰۰۰ م، دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۱۲ ف، جامع البیان فی تأویل القرآن، تحقیق احمد محمد شاکر، مؤسسة الرسالة.
- طریحی، فخرالدین، ۱۴۱۶ ق، مجمع البحرین، تهران، کتابفروشی مرتضوی، ج ۳.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۱ ق، مصباح المتعجل، بیروت، مؤسسة فقه الشیعة.
- _____، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- علم الهدی، علی بن حسین، ۱۹۹۸ م، أمالی المرتضی، قاهره، دار الفکر العربی.
- غزالی، ابو حامد، ۱۴۰۹ ق، الأربعین فی اصول الدین، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- _____، بی تا، احیاء علوم الدین، بیروت، دار المعرفه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، کتاب العین، محقق مخزومی و سامرائی، قم، هجرت، ج ۲.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۴۱۵ ق، تفسیر الصافی، تهران، صدر، ج ۲.
- فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۱۴ ق، المصباح المنیر، قم، دار الهجرة، ج ۲.
- قرشی، سید علی اکبر، ۱۳۷۱ / ۱۴۱۲ ق، قاموس قرآن، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ج ۶.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۴ م، الجامع لاحکام القرآن، قاهره، دار الکتب المصریة.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۷، تفسیر قمی، قم، دار الکتب، ج ۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۲۹ ق، الکافی، قم، دار الحدیث.
- ماتریدی، ابو منصور محمد بن محمد، ۱۴۲۶ ق / ۲۰۰۵ م، تفسیر الماتریدی، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- طبرسی، ۱۳۶۰، مجمع البیان لعلوم القرآن، تحقیق رضا ستود، ترجمه مترجمان، تهران، فراهانی.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ ق، مرآة العقول، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ج ۲.
- مصطفوی، حسن، ۱۴۰۲ ق، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، مرکز الکتب للترجمة و النشر.
- معرفت، محمدهادی، ۱۳۸۱، علوم قرآنی، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، ج ۴.
- _____، ۱۳۷۹، تفسیر و مفسران، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید.
- _____، ۱۴۱۵ ق، التمهید فی علوم القرآن، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ج ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة.

نظرات في آراء المفسران في آية «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»

* علي غفار زاده

** حمزة علي بهرامي

الخلاصة

الآية ٢٤ من سورة الأنفال المعروفة بـ «آية الحيلولة» واحدة من أبلغ وأجمع الآيات المتشابهة في القرآن، وتنطوي على معارف عقلية، وعقائدية، وأخلاقية، وتربوية، وهي موضع نقاش محتدم بين المفسرين والمفكرين القرآنيين. تتكون هذه الآية من ثلاثة مقاطع، والمقطع الوسطى منها، وهو: «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» فيه غوامض استرعت انتباه مفسري الفريقين وأدت إلى ظهور اختلافات عميقة بينهم. طرح هذا البحث كلا النظريتين العامتين السائدتين في هذا المجال وهما: الاتجاه الجبري، والاتجاه غير الجبري. ورکز على نقد وتفنيدهم الاتجاه الجبري، وتقوية وترصين الاتجاه الآخر. ثم طرح وشرح بعد ذلك الآراء غير الجبرية مثل «الحيلولة بالقهر»، و«الحيلولة باللفظ واللين»، و«الحيلولة بمعنى السلطة والقدرة الإلهية»، و«الحيلولة بمعنى منتهى القرب الإلهي إلى الإنسان» وتناولها بالنقد. وبعد مناقشة معنى كلمة «الحول» من الناحية الأدبية واللغوية وفقاً للتطور التاريخي، اتخذ البحث مبدئاً واضحاً وأضاف إليه ما أضاف من الأدلة والشواهد والقرائن. وانتهى إلى طرح رأيه المختار تحت عنوان «حيلولة القهر واللفظ».

الألفاظ المفتاحية

الآية ٢٤ من سورة الانفال، آية الحيلولة، الحول، القرب، الجبر والإختيار.

a.ghafarzade@gmail.com

bahrami1918@yahoo.com

تاريخ القبول: ٢٠١٤/٠٩/٠٣

*. استاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة اصفهان.

** استاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة اصفهان.

تاريخ الاستلام: ٢٠١٤/٠١/١٤